

KALBOS, VALDŽIOS IR VISUOMENĖS SANTYKIAI LIETUVOJE 1919–1940 M.

PROF. DR. JOLANTA ZABARSKAITĖ

Lietuvių kalbos institutas, Bendrinės kalbos centras
Institute of the Lithuanian Language,
Centre of the Standard Language
P. Vileišio g. 5, LT-10308 Vilnius
El. paštas jolanta.zabarskaite@lki.lt

Santrauka

Straipsnyje keliamas klausimas, kaip jaunoje Lietuvos valstybėje 1919–1940 metais buvo sprendžiami valstybės įkalbinimo¹ lietuvių kalba klausimai, kokie veiksniai buvo svarbiausi ją lituanizuojant socialiniu ir politiniu požiūriu. Išskiriami du lietuviško kalbinio pasaulio savikūros / kūrimo laikotarpiai nepriklausomybę gavusiame krašte: 1918–1930 metai ir 1930–1941 metai. Pirmuoju laikotarpiu vyksta rašto ir gramatikos standarto įtvirtinimo visuomenėje ir mokykloje procesai, intensyvus lietuviško pasaulio lituanizavimas, keičiant slaviškus ir germaniškus žodžius lietuviškais ir kuriant lietuviškus naujažodžius. Antruoju periodu lituanizacija stiprinama įsteigiant specializuotas mokslo institucijas, kaupiant gyvosios kalbos išteklius, lituanizuojant makro- ir mikrosociokultūrinę aplinką, sukuriant terminologijos, kaip nacionalinio pasaulio savikūros, principus ir bendrąją filosofinę terminiją.

Reikšminiai žodžiai: kalbos strategija; lituanizavimas; bendrinė kalba; kalbinis pasaulis; kalbinė pasaulėkūra.

¹ *Įkalbinimo lietuvių kalba* sąvoka vartojama norint pabrėžti, kad lietuvių kalba turėjo tapti valstybės funkcionavimo sisteminė dalimi. Plg. termino *įtinklinimas* analogiją.

Įvadas

Apie Lietuvos valstybės kūrimą / kūrimąsi parašyta daug ir įvairių mokslo darbų, įvertinti istoriniai šaltiniai, asmenybių vaidmuo, kultūriniai, ekonominiai, socialiniai procesai, prielaidos ir pasekmės. Vadovėlinė žinia yra ta, kad Jonas Jablonskis buvo svarbiausias bendrinės lietuvių kalbos kūrėjas, o jos (bendrinės kalbos) poreikį suformavo spaudos draudimas ir Nacionalinio atgimimo epocha.

Klausimus, kokia kalba, koku jos variantu (vienu ar keliais) kalbės konkrečioje valstybėje gyvenantys piliečiai, koks bus visuomenės ir kalbos raidos santykis, arba, kitaip tariant, kokia bus valstybinė kalbos raidos strategija ir jos pagrindu formuojama politika, įvairiais istoriniais laikotarpiais sprendžia kiekviena valstybė / politinių siekių turinti kalbinė bendruomenė. Klausimai apie išorines istorines bendrinės kalbos formavimosi aplinkybes („Aušros“ ir „Varpo“ redagavimą, lietuvių kalbos gramatikos konkursą ir kt.) ir kalbos bendrinimo² principus yra gana išsamiai išnagrinėti tiek istorikų, tiek J. Jablonskio veiklą ir išorinę lietuvių kalbos istoriją (istorinę sociolingvistiką) tyrusių kalbininkų.

Šiame straipsnyje keliamas iki šiol mokslinėje literatūroje neformuluotas klausimas: kaip buvo lituanizuojama jauna besikurianti valstybė, kai jauniems politikams, kurių dauguma – vakar dienos kaimo vaikai, tiesa, jau baigę aukštuosius mokslus užsienio universitetuose, reikėjo sukurti modernią respubliką. Kokie procesai vyko ir kokie buvo valstybės įkalbinimo lietuviškai svarbiausi etapai? Kitaip tariant, straipsnyje analizuojama valstybės ir visuomenės veiksmų sąveika, kuri formavo visuomenės ir kalbos santykius Lietuvos valstybėje.

Nacionalinės kalbos ideologija ikistrateginiu periodu Lietuvoje niekuo nesiskiria nuo Europos tradicijos, išplėtotos XVII ir XVIII

² *Bendrinimo* sąvoka pasirinkta terminologine prasme – tai procesas, kai kalbą, turinčią įvairių tarminių ir kt. variantų, reikia paversti visiems bendra, t. y. suprantama.

amžiuose. Europoje nacionalistinės³ kalbos vertės iškėlimo procesas vyksta tada, kai, kaip rašo Umberto Eco: „baigia formuotis didžiosios valstybės ir iškyla dominavimo žemyne klausimas. Kalbos pirmumas dabar taip energingai įrodinėjamas siekiant ne įsivaizduojamos universalios santarvės, o konkrečios valstybinės naudos, nepriklausomai, ar šių hipotezių autoriai ją suvokė, ar ne.“⁴ Hipotezių, dažnai „įrodomų“ lingvistiniais ir ideologiniais duomenimis, turinys panašus: konkreti kalba yra laikoma tobuliausia pasaulyje, todėl pirmaprade (arba atvirksčiai). Teigiama, kad būtent viena ar kita nacionaline kalba buvo kalbama rojuje, arba bent ja kalbėjo Nojus ar kiti žmonijos tėvai. Iki pat XIX amžiaus rašomi darbai, „įrodantys“, kad olandų, švedų, vokiečių, airių, vengrų, lenkų (Pretorijaus požiūris), anglų kalbos yra pirmaprados ir dėl šito savaime tobulos.⁵

Lietuvių tautos ir kalbos kilmės teorijos Renesanso ir vėlesniais laikais iki nacionalistinio lietuvių tautos mąstymo atsiradimo dažniausiai buvo sofistikuojamos kitų tautų mokslininkų ir filosofų.⁶ XIX amžius, pasižymintis spaudos draudimu, nacionaliniu atgimimu ir tautinės spaudos atsiradimu, atvėrė galimybę visuomenei ir / arba politiškai orientuotai bendruomenei, kol valstybės dar nebuvo, pareikšti savo požiūrį į kalbą. Visuomenė / politinė bendruomenė tai ir padarė. Jos kolektyvinį požiūrį į kalbą puikiai iliustruoja „Aušroje“ paskelbtas skelbimas apie paskaitą, kurioje bus įrodyta, kad rojuje Adomas ir Ieva kalbėjosi lietuviškai. Iš šiuolaikinio žinajimo perspektyvos toks požiūris yra paaiškinamas kaip ideologiškai motyvuotas, plg.:

Ar rojuje lietuviszkai kalbėjo?

Pirmojoje sekminiū szventeje (24. gegužį nauj. kal., 12. gegužį sen. kal.) ant penkiu zėgoriaus Bruožis, lėkorius Tilžėje gyvenęs lietuviszkais

³ Nacionalizmas buvo to laikotarpio vyraujanti ideologija Europoje.

⁴ Eco, U. *Tobulos kalbos paieškos Europos kultūroje*. Vilnius, 1993, p. 100.

⁵ *Ten pat*, p. 94–100.

⁶ Dini, P. U. Dar kartą apie lietuvių romėniškosios kilmės teoriją: lingvistinė valakiškojo varianto samprata. *Archivum Lithuanicum*. [T.] 5 (2003), p. 195–206.

žodžiais parodys pagal senovės rasztus ir isz kalbu sulyginimo, kad „ro-
jaus“ **kalbs** lietuviszka buvusi. Įleidimo ženklai už pusauksiną (50 pf. 25
kap.) duodami bus paženklintoje vietoje, o gali ir jau dabar buti pasteliuo-
jami per gramatą nusiuncziant szeszis trecziokus (triszdeszimt kapeiku)
pasztos markutėmis už kozną ženklą: Bruožiui lėkoriui Tilžėje, Kasaros ul.
18 bute. Maldavimus dėlei įleidimo ženklų „Auszra“ ir jau dabar priima.

Auszra, 1895, nr. 4–5

„Aušros“ 6-ame numeryje redakcija paskelbia, kad paskaita praėjo
labai sėkmingai, o klausytojai buvo įtikinti, jog lietuvių kalba buvusi
rojaus kalba.⁷

Netrukus prasideda kalbos bendrinimo⁸ procesai. Bendrinės lie-
tuvių kalbos formavimosi pradžia sutampa su XX amžiaus atėjimu:
„1901 m. Jono Jablonskio⁹ gramatika yra regima lietuvių bendrinės
kalbos laiko riba, nors ta tikrai jau bendrinė kalba dar buvo, kaip J. Ja-
blonskis ir vadino, tik rašomoji. Lietuvių kalba buvo įvalstybinta, tikrai
įmokyklinta ir įuniversitetinta¹⁰ dar po dviejų sunkių dešimtmečių.“¹¹
Kitaip tariant, lietuvių kalbos ideologiją reikėjo paversti lietuvių kalbos

⁷ Zabarskaitė, J. Požiūris į gimtąją kalbą pirmuosiuose lietuviškuose laikraščiuose :
„Tilžės keleivis“ ir „Aušra“. *Lietuvių raštijos istorijos studijos*. T. 1, *Iš spaudos
draudimo istorijos*. Vilnius, 2005, p. 63–72.

⁸ Bendrinimo sąvoka vartojama bendrinės kalbos procesui plačiaja prasme pavadinti.
Tai ne tik bendrinės kalbos kūrimas, bet ir kalbinio švietimo, ideologijos, kalbinio
kraštovaizdžio formavimo reiškiniai.

⁹ Šios gramatikos parašymo istorija šiek tiek komplikauta: jos autoriai yra du, tai
Petras Avižonis ir Jonas Jablonskis, pasirašę Petro Kriaušaičio slapyvardžiu, plačiau
žr.: Smetonienė, I. Kalbos vieta valstybių politikoje: standartinių kalbų susikūrimas.
Parlamento studijos. Nr. 16 (2014), p. 82–104. Prieiga per internetą: [http://www.
parlamentostudijos.lt/Nr16/16_kalba_2.htm](http://www.parlamentostudijos.lt/Nr16/16_kalba_2.htm)

¹⁰ Lietuvių kalbos įvalstybinimas, įmokyklinimas ir įuniversitetinimas reiškia jos
pavertimą valstybės, universiteto ir mokyklos funkcionavimo sisteminė dalimi.

¹¹ Klimavičius, J. Lietuvių bendrinė kalba: ribos ir beribiškumas, sistema,
norma ir kodifikacija. *Terminologija*. Vilnius, 2002, [t.] 9, p. 7–25. Prieiga
per internetą: [http://etalpykla.lituanistikadb.lt/fedora/objects/LT-LDB-
0001:J.04~2002~1367181777877/datastreams/DS.002.0.01.ARTIC/content](http://etalpykla.lituanistikadb.lt/fedora/objects/LT-LDB-0001:J.04~2002~1367181777877/datastreams/DS.002.0.01.ARTIC/content)

Lietuvos valstybėje raidos – bendrinimo, standartizavimo¹², mokymo, vartojimo, vertinimo – strategija. Žiūrint iš kuriosios valstybės perspektyvos iškilo uždavinys jauną respubliką įkalbinti lietuviškai. Analizuojant tuo metu vykusius valstybės įkalbinimo procesus aiškiai skiriasi du laikotarpiai. Pirmasis siejamas su bendrinės kalbos (rašto, gramatikos standarto) įsitvirtinimu viešajame gyvenime ir mokyklose bei nacionalinės aukštosios mokyklos susikūrimu, kai iškyla abstrakčios, sąvokinės, mokslinės lietuvių kalbos poreikis (1918–1930). Antrasis laikotarpis sietinas su kryptingų mokslinių tyrimų ir išteklių kaupimu, teorinės ir taikomosios kalbinės veiklos susiformavimu (1930–1941).

Pirmasis lietuviško kalbinio pasaulio savikūros / kūrimo laikotarpis valstybėje: 1918–1930 m.

Pirmasis lietuviško kalbinio pasaulio savikūros valstybėje laikotarpis susijęs su tolesnėmis kalbos bendrinimo užduotimis, kurių aktualiausias yra, žinoma, rašybos sistemos sukūrimas ir gramatikos standarto įtvirtinimas. Nors Jono Jablonskio rašyba tiek pasaulietinės, tiek bažnytinės raštų tradicijos priimta maždaug 1907 metais¹³, ji nusistovi jau susikūrus Lietuvos Respublikai. Didelį vaidmenį suvaidina J. Jablonskio „Lietuvių kalbos gramatika“ (1922 m.), „Lietuvių kalbos vadovėlis“ (1925 m.) ir „Linksniai ir prielinksniai“ (1928 m.), veikalai standartizuojantys kalbos sistemą. Praktiniu požiūriu šių darbų reikšmė kalbos raidai išsamiai įvertinta, bet, kaip rašo gramatikų istorijos tyrinėtoja Aldona Paulauskienė: „Trūksta dar vienos monografijos

¹² *Standartizavimas* šiame straipsnyje suprantamas kaip etapas, kuris bendrinių kalbų kūrimo ir raidos procese vyksta tuomet, kai kalba *subendrinama*, t. y. tampa bendra visiems. Kadangi kalboje, net ir bendrinėje, nuolat atsiranda įvairių variantų, vieno jų – kaip standarto – pasirinkimas ir yra standartizavimo proceso elementas.

¹³ Plačiau žr.: Venckienė, J. Trisdešimt šeši Aukso altoriaus maldaknygės leidimai (1885–1907): santykis su bendrinės kalbos raida. *Archivum Lithuanicum*. [T.] 7 (2005), p. 93–122.

„J. Jablonskis – gramatikos teorijos kūrėjas“.¹⁴ Iki šiol išsamiai nenauginėta, ką J. Jablonskio sugalvotais principais ir kryptimi subendrinta bei standartizuota kalba reiškė valstybės kūrimosi ir visuomenės požiūrio į kalbą atžvilgiu. Tai ateities tyrimai. O pačia bendriausia prasme tai reiškė, kad tauta gavo subendrintą susikalbėjimo įrankį ir, natūralu, rūpestį, kaip tuo įrankiu išmokyti visuomenę naudotis. Teisinį uždavinį 1922 metais valstybė išsprendė Lietuvos Respublikos Konstitucijos 6 straipsniu, plg.: „Valstybės kalba – lietuvių kalba. Vietinių kalbų vartojimą nustato įstatymas.“

Kitas uždavinys buvo šviesti visuomenę, todėl kitas pirmojo laikotarpio valstybės įkalbinimo procesas orientuojamas į mokyklą. Atėjo metas, kai *vargo mokyklų* elementorius reikėjo pakeisti gerais originaliais ir verstiniais vadovėliais, o ypač – geru lietuvių kalbos vadovėliu, iš kurio mokysis vaikai. Pirmas Juozo Damijonaičio vadovėlio „Lietuvių kalbos gramatika“ leidimas išspausdinamas 1920 m. Kaune. Tai nebuvo naujas originalus vadovėlis – išnašose nurodyta, kad terminus, daugelį pavyzdžių ir pasakymų autorius ėmė iš Petro Kriaušaičio ir Rygiškių Jono¹⁵ „Lietuvių kalbos gramatikos“. J. Jablonskio darbai buvo šaltinis, pagal kurį J. Damijonaitis atnaujino, pataisė ir papildė savo paties 1909 metų vadovėlį „Trumpa lietuvių kalbos gramatika“. Taip pat jis rėmėsi ir dar ikivalstybiniu laikotarpiu sukurtomis lietuvių kalbos mokymo programomis.¹⁶ J. Jablonskis, prisiėmęs atsakomybę už bendrinę lietuvių kalbą, atidžiai seka procesą ir analizuoja kolegų pedagogo darbus (J. Damijonaitis buvo Kauno pradinė mokyklų inspektorius). J. Jablonskis kruopščiai recenzuoja vadovėlį, pateikia daug pavyzdžių, kaip jį būtų galima tobulinti. Jis kritikuoja vadovėlio sandarą, metodikos dalykus, siūlo tikslinti apibrėžimus, supaprastinti užduotis. Tai rodo, kad

¹⁴ Paulauskienė, A. *Svarbesniosios XX amžiaus lietuvių kalbos gramatikos*. Vilnius, 2015, p. 45–135.

¹⁵ Jono Jablonskio slapyvardžiai.

¹⁶ Buivydienė, V. *Lietuvių kalbos mokymas XX a. pradžioje: pirmosios lietuvių kalbos programos ir to laikotarpio vadovėliai. Naujausi kalbų ir kultūrų tyrimai*. Vilnius, 2012, p. 183–223.

lietuvių bendrinės kalbos įrankio kūrėjas aktyviai rūpinasi to įrankio diegimu visuomenėje.¹⁷ 1922 metais Švietimo ministerija J. Jablonskio gramatiką patvirtina kaip privalomą visoms Lietuvos mokykloms.

Ypatingą vaidmenį kalbos raidos ir valstybės įkalbinimo procese vaidina 1920 metais atidaryti Aukštieji kursai, kuriuose buvo mokomasi pagal universitetų nuostatas ir programas. 1922 metais jie reorganizuojami į Lietuvos universitetą. Ką tai reiškia kalbos raidos požiūriu? Abstrakčios, sąvokinės, mokslinės lietuvių kalbos poreikis stiprėja, kyla terminijos, sąvokų, o drauge kalbos politikos ir ideologijos klausimų. Tauta pradeda modernios savikūros procesus.

Trečias pirmojo etapo procesas – tikrovės lituanizavimas. Reikia lietuviškai pavadinti naujus tikrovės dalykus ir pervadinti tuos, kurie įvardyti slaviškais arba germaniškais žodžiais. Tai audringas laikotarpis, iš kurio gauta daugybė žodžių, daugelio jų naujumas šiandien net neįtariamas. Pavyzdžiui, kasdien vartojamą *kūrybos* sąvoką apibūdinantis veiksmažodis *kurti* – XX amžiaus pradžios „karštojo“ proceso rezultatas, išstūmęs slavišką *tverti*.¹⁸ Kartu su kitais naujos leksikos kūrimo imasi ir J. Jablonskis. Arnoldo Piročkino teigimu, „vartojama 610 Jablonskio žodžių. Be jų, esama 470 žodžių, kurie jo sudaryti, bet kalboje neįsigyveno: jų būta ne visai vykusių, atsirado pagaulesnių naujadarų.“¹⁹ J. Jablonskio autorystei priskiriami žodžiai *ateitis, bičiulis, bitkrėslė, dukraitė, juokai, kareivis, keistas, kibiras, mežginys, mintis, mirtis, mokinys, pirkėjas, pirkinys, pirklys, prekiautojas, prekymetis, praeitis, prikyštė ir prijuostė, rašytojas, skrybėlė, stiklinė, šeimnininkas, šviesuolis, tautietis, tamsuolis, tardytojas, tvarka, valdininkas, valdovas, viršininkas, žemdirbys*.

¹⁷ Buivydienė, V. Jonas Jablonskis – Juozo Damijonaičio vadovėlių recenzentas. *Kalbos kultūra*. T. 83 (2010), p. 84–94. Prieiga per internetą: http://www.lki.lt/LKI_LT/images/Periodiniai_leidiniai/Kalbos_kultura/Straipsniai/083/KK_83_084_094_Buivydiene.pdf

¹⁸ Mitkevičienė, A. Sinoniminiai terminai 1918–1940 m. lietuvių literatūros mokslo darbuose. *Lietuvių kalba*. Vilnius, p. 15. Prieiga per internetą: <http://www.lietuviukalba.lt/index.php/lietuviu-kalba/article/view/179/144>

¹⁹ Piročkinas, A. Jonas Jablonskis – naujų žodžių kūrėjas. *Gimtasīs žodis*. 2015, Nr. 12, p. 2–6.

Pirmuoju lietuviško kalbinio pasaulio savikūros / kūrimo laikotarpiu valstybėje įtvirtinama bendrinė kalba, jos rašto ir gramatikos standartas, kurio vartojimas užtikrinamas mokyklose. Pradedami tikrovės lituanizavimo procesai. Modernioje, augančioje, vis geriau savo tapatybę atpažįstančioje valstybėje prasideda naujas etapas – reikia plėsti tikrovės lituanizavimą, toliau ją įkalbinant lietuviškai makro- ir mikroapimtimi, ir susikurti lietuviškos tikrovės kalbinio kūrimo gaires. Jas Vydūnas pavadino auginimo gairėmis: „Kalbama kartais apie naujų žodžių kūrimą. O tai jau nuklysta nuo lietuviško mąstymo. Žodžiai gali būti diegiami ir auginami.“²⁰

Antrasis lietuviško kalbinio pasaulio savikūros / kūrimo laikotarpis valstybėje: 1930–1941 m.

Antrąjį lietuviško kalbinio pasaulio savikūros / kūrimo laikotarpį metaforiškai galima pavadinti kalbinio džiaugsmo laikotarpiu, suvokus, kad lietuviškai kalbančią visuomenę pagaliau vienija moderni nacionalinė valstybė. Pirmasis laikotarpis neturi unikalių bruožų, nes visos šalys, savo kalbas įtvirtinančios kaip valstybines, išgyvena panašius procesus. Antrasis periodas turi išskirtinių bruožų.

Tiesa, pirmas antrojo periodo procesas neišskirtinis – šiuo laikotarpiu išplečiami taikomieji ir teoriniai nacionaliniai kalbos tyrimai. 1930 metais Švietimo ministerijos rūpesčiu įkuriama Žodyno redakcija (žr. 1 paveikslą), kurios vadovu paskiriamas Juozas Balčikonis. Jis įpareigojamas kaupti žodžius iš gyvosios ir raštų kalbos didžiajam „Lietuvių kalbos žodynui“ ir pradėti akademinio žodyno rašymą²¹.

²⁰ Vydūnas. Mūsų kultūros gyvėjimas. *Naujoji Romuva*. 1937, Nr. 46, p. 846–852.

²¹ Pirmuoju laikotarpiu Kazimieras Būga, grįžęs į Lietuvą ir pradėjęs profesoriauti Lietuvos universitete, naudodamasis savo nuo 1902 metų sukaupta kartoteka parašė ir išleido nedidelį „Lietuvių kalbos žodyno“ sąsiuvinį (1924 m.). Antrasis išėjo jau po profesoriaus mirties. Šie sąsiuviniai nebuvo dabar turimo didžiojo „Lietuvių kalbos žodyno“ pirmieji tomai, jų metodas ir koncepcija skyrėsi.

1 pav. Originali Žodyno redakcijos iškaba, saugoma Lietuvių kalbos instituto Lituaniistikos židinyje. T. Keblienės nuotr.

Po devynerių metų nuo Žodyno redakcijos įsteigimo lituanistikos tyrimai ir išteklių kaupimas išplečiamas įkuriant *Antano Smetonos vardo Lituaniistikos institutą* (1939 m.), į jį integruojama ir Žodyno redakcija.²² 1933 metais pradedamas leisti žurnalas „Gimtoji kalba“, kuriame, be kita ko, daug diskutuojama apie mokyklinę lituanistiką.²³

²² Plačiau žr.: Mačiulis, D. Antano Smetonos lituanistikos instituto įkūrimas. *Lituanistika*. 2002, Nr. 2(50), p. 19–38.

²³ Plačiau žr.: Čižikienė, N. Kalbos mokymas ir mokyklų kalba tarpukario Lietuvių kalbos draugijos veikloje ir „Gimtosios kalbos“ žurnale. *Gimtoji kalba*. 2015, Nr. 9, p. 3–11. Prieiga per internetą: http://www.lkd.flf.vu.lt/pdf/gk_straipsniai/gk_2015_09_cizikiene_gimtoji_kalba_ir_mokyklos.pdf

Mokslinių tyrimų ir taikomosios kalbinės veiklos išplėtimas ir neformalus išskyrimas iš bendrosios mokslo politikos kaip prioriteto (Žodyno redakcija, Lituanistikos institutas, specializuotas žurnalas ir kt.) Lietuvos valstybėje sukūrė reiškinį, kurio analogų vargu ar daug rasime kitų tarpukario valstybių sociokultūriniame gyvenime. Tai – visuotinis lietuviškų žodžių rinkimo vėjus, Švietimo ministerijos pavedimu inicijuotas ir palaikomas didžiojo „Lietuvių kalbos žodyno“ redaktorius Juozo Balčikonio. Į jį – galima teigti – įsitraukė visa moderni lietuvių tauta.²⁴ „Lietuvių kalbos žodyno“ svetainėje²⁵ rašoma, kad: „Suorganizavęs talką J. Balčikonis per 10 metų (1931–1941 m.) kartoteką papildė daugiau kaip 1 mln. kartotekinių vienetų. <...> Be kalbininkų, žodyno sudarytojų ir redaktorių, žodžius rinko įvairaus amžiaus, išsilavinimo, įvairių profesijų žmonės. Žodyno kartotekoje²⁶ rasime kortelių, užrašytų Lietuvos Prezidentų K. Griniaus, A. Smetonos, Lietuvos palaimintojo arkivyskupo J. Matulaičio, kunigo [Biblijos redaktorius – J. Z. *pastaba*] V. Aliulio, oftalmologo P. Avižonio, gamtininko J. Elisono, fiziko A. Jucio, matematiko Z. Žemaičio ir kitų žymių žmonių.“ (Žr. 2 paveikslą.) Žinoma, to meto moksle ir kultūroje vyravusios jaunagramatikų idėjos, neabejotinai dariusios įtaką didžiojo „Lietuvių kalbos žodyno“ kartotekos kaupimo pradininkui Kazimierui Būgai, ir tai, kad už žodžius, pagal tam tikras taisykles užrašytus kortelėse, Švietimo ministerija mokėjo po 20 centų, buvo reikšmingi šio visuotinio reiškinio veiksniai, net sukūrė įdomų artefaktą – melagių kartoteką, kaip didžiosios, pagrindinės, „Lietuvių kalbos žodyno“ kartotekos dalį.²⁷ Tačiau šio

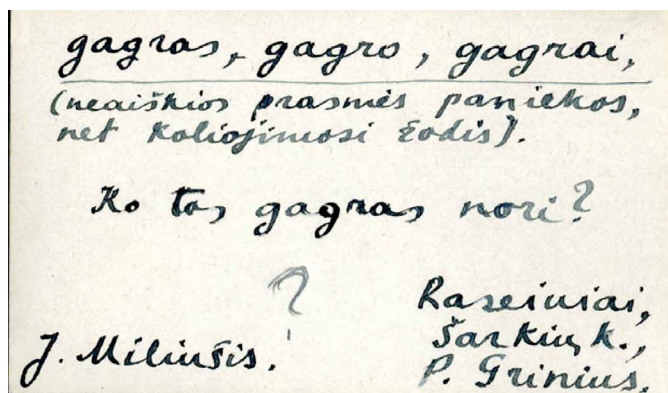
²⁴ Juozo Balčikonio veikla „Lietuvių kalbos žodyno“ rašymo laikotarpiu išsamiai ir labai įdomiai išnagrinėta jo mokinio Aldono Pupkio monografijoje, plačiau žr.: Pupkis, A. *Juozas Balčikonis ir didysis „Lietuvių kalbos žodynas“*. Vilnius, 2013, p. 7–428.

²⁵ www.lkz.lt

²⁶ Didžiąją dalį žodyno kartotekos galima pamatyti lietuvių kalbos išteklių informacinėje sistemoje www.lkiis.lki.lt posistemėje E.kartotekos.

²⁷ Plačiau žr.: Zabarskaitė, J. Didžiojo Lietuvių kalbos žodyno „Melagių kartoteka“. *Inveniensi quaero = Ieškoti, rasti, nenurimti*. Vilnius, 2011, p. 503–517.

reiškinių masiškumas, tai, kad į jį įsitraukė visa Lietuvos šviesuomenė, jaunimas, yra tikrai išskirtinis. Pavyzdžiui, intelektualams skirtas liberalios krypties „Naujosios Romuvos“ žurnalas 1931–1935 metais spausdino net keturis J. Balčikonio raginimus: „Dėl Lietuvių kalbos žodyno“ (1931 m.), „Rinkime žodžius per vakacijas“ (1932 m. birželis), „Rinkime brangiausią savo turtą“ (1932 m. lapkritis), „Žodyno rinkėjams“ (1935 m.).²⁸ Šis procesas – valstybingumo prasme – gerokai reikšmingesnis, nei gali pasirodyti iš pirmo žvilgsnio. Lietuviškų žodžių rinkimas iš gyvosios kalbos tautinės savivokos atžvilgiu – savo pasaulio / tapatybės patvirtinimas ir įtvirtinimas. Toks procesas sėkmingai telkia visuomenę ir įtvirtinant valstybinę sąmonę. Būtent jo masiškumas ir suponuoja metaforą apie kalbinį džiaugsmą jaunoje respublikoje.

2 pav. Legendinio lietuvių radijo diktoriaus Jono Miliušio užrašytos kortelės pavyzdys. Šaltinis www.lkiis.lki.lt, posistemė E. kartoteka

Kitas įdomus ir reikšmingas valstybės žingsnis įkalbinant jauną respubliką – 1935–1937 metais Švietimo ministerija randa lėšų ir organizuoja Žemės vardų rinkimo akciją. Sukuriamos išsamios anketos,

²⁸ Cituojama pagal Zabarskaitė, J. Straipsniai apie kalbą „Naujojoje Romuvoje“. *Kalbos kultūra*. 2003, [Sąs.] 76, p. 147–152.

mobilizuojami pradinių mokyklų mokytojai ir eigučiai. Jie surinko apie 150 000 vietovardžių.²⁹ Tai analogų neturinti unikali medžiaga, šiuo metu saugoma Lietuvių kalbos institute (žr. 3 paveikslą). Suskaitmenintos Žemės vardų anketos pateikiamos Lietuvių kalbos instituto valdomoje Lietuvos vietovardžių geoinformacinėje duomenų bazėje³⁰ ir jau minėtoje integruotoje lietuvių kalbos išteklių informacinėje sistemoje.³¹

Print surašyti gauti įrašyti išrašyti

Formos lapas No. _____

Lietuvos žemės vardynas
renkamas Švietimo Ministerijos

Šis vietovardžių, tiksliau vadinamasis žemės vardų, katalogas yra parengtas Jūsų lapo pagal:
Valstybės Archyvo Katalikų — Lietuvos žemės vardynas, Kaunas, Vytauto Didžiojo Miesto.

Žemės vardai

Pavardė, vardas *Boguševičius Alieškalnis* Kaimas, dvaras, viešpatijos, miškas, baikerkalis, girininkijos, *valsties pavadinimas pavardė*
Gimimo vieta *Kelmės miest. valsties Kelmė* valsties *Gaveniškis* apskritys
Adresas *Bakraščiūnės parok. apskr. Bakraščiūnės parok. mokykl. Bakraščiūnės kaimystė, Kėlnių valsč. Gaveniškis apskr.*

Surašyti apsušinti ir rankraščiu kalbinti bei jų sutrumpinimai

Suraknytojo:

Zemės vardynas 1935 m. *Kėlnių* m.

3 pav. Lietuvių kalbos institute saugomos Žemės vardų anketos.
L. Bilkio nuotr.

²⁹ Plačiau žr.: *Lietuvos vietovardžių žodynas*. Vilnius, 2009, t. 1, p. XII–XIX.

³⁰ <http://lvvgdb.lki.lt/vietovardziai/Default.aspx?pid=1>

³¹ www.lkiis.lki.lt

Nr.	Varšva pabranga kalba pavardos		Varšva vietos šaltiniai	Kasparaus varšva karnis	4 šaltiniai	Draugai	Zemės pavardės	Dėvių	Labiškaliai	Dėvių vardai, bet šaltiniai nėra iš apibūdinami	Pastabos
	1) skaitmenys	2) vardai									
1		Baciūnai			2 h	Šakornas	Žemės šalt., prie maisto nėra maisto	1) p. p. 2) p. p.			Tam pačiam šaltiniui 1) p. p. maisto pavardė, 2) p. p. maisto pavardė
2		Čiapių kaimelis	Čiapių kaimelis		2 h	Čiapių kaimelis		1) p. p. 2) p. p.			
3		Juodabirgys	Juodabirgys		2 h	Čiapių kaimelis		1) p. p. 2) p. p.			
4		Čiapių kaimelis	Čiapių kaimelis		2 h	Čiapių kaimelis		1) p. p. 2) p. p.			
5		Čiapių kaimelis	Čiapių kaimelis		2 h	Čiapių kaimelis		1) p. p. 2) p. p.			
6		Čiapių kaimelis	Čiapių kaimelis		2 h	Čiapių kaimelis		1) p. p. 2) p. p.			
7		Čiapių kaimelis	Čiapių kaimelis		2 h	Čiapių kaimelis		1) p. p. 2) p. p.			
8		Čiapių kaimelis	Čiapių kaimelis		2 h	Čiapių kaimelis		1) p. p. 2) p. p.			
9		Čiapių kaimelis	Čiapių kaimelis		2 h	Čiapių kaimelis		1) p. p. 2) p. p.			
10		Čiapių kaimelis	Čiapių kaimelis		2 h	Čiapių kaimelis		1) p. p. 2) p. p.			
11		Čiapių kaimelis	Čiapių kaimelis		2 h	Čiapių kaimelis		1) p. p. 2) p. p.			
12		Čiapių kaimelis	Čiapių kaimelis		2 h	Čiapių kaimelis		1) p. p. 2) p. p.			
13		Čiapių kaimelis	Čiapių kaimelis		2 h	Čiapių kaimelis		1) p. p. 2) p. p.			
14		Čiapių kaimelis	Čiapių kaimelis		2 h	Čiapių kaimelis		1) p. p. 2) p. p.			
15		Čiapių kaimelis	Čiapių kaimelis		2 h	Čiapių kaimelis		1) p. p. 2) p. p.			
16		Čiapių kaimelis	Čiapių kaimelis		2 h	Čiapių kaimelis		1) p. p. 2) p. p.			
17		Čiapių kaimelis	Čiapių kaimelis		2 h	Čiapių kaimelis		1) p. p. 2) p. p.			

Pragmatinis veiksmas – surinkti visus, net pačius smulkiausius Lietuvos vietovardžius – turi aiškią ideologinę vertę, nes kalbiniame pasaulyje pasitikrinamos valstybės geolingvistinės ribos. Tai, beje, susiję su pasaulio geomentaliųjų žemėlapių sulietuvinimu. Kitaip sakant, jauna valstybė turi įsitikinti savo lietuviškos aplinkos tvarumu ir aiškiai apibrėžta kalbine vieta pasaulyje, lietuviška makroaplinka. Pavyzdžiui, „Naujojoje Romuvoje“ 1932 m. balandžio 3 dieną A. Kučinskas rašo: „Korespondenciją, ypač komercinę, grąžinti atgal, ypač jeigu ten užadresuota Kowno.“³²

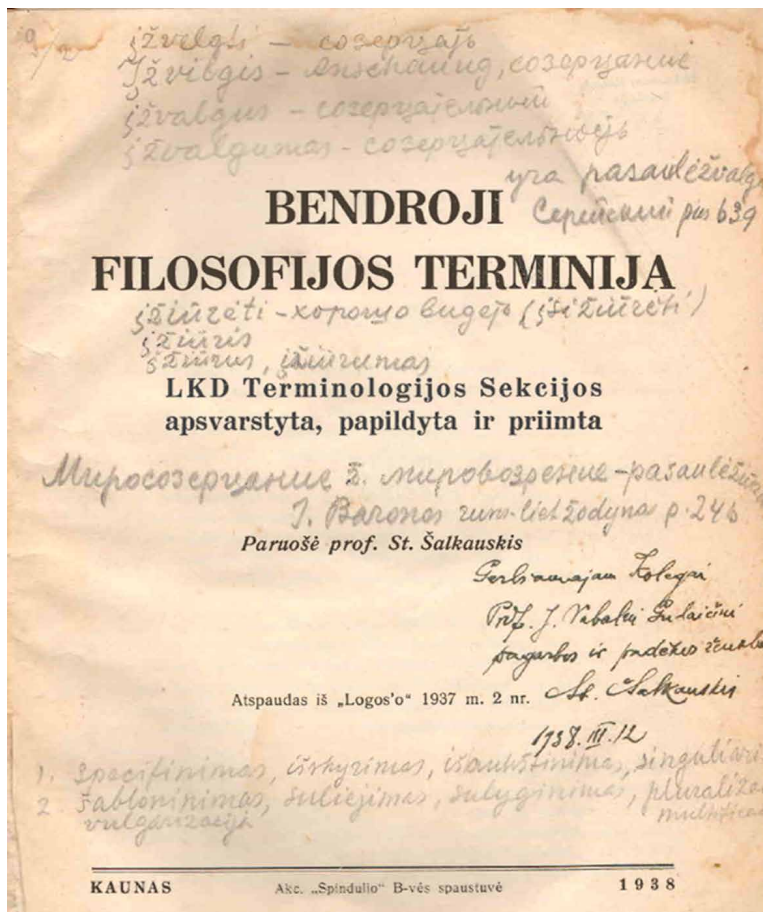
Aplinkos lietuvinimo poreikis atsiranda ir mikroaplinkoje (šiuolaikinėje kalbotyroje ir tarpdalykiniuose tyrimuose tai vadinama kalbiniu (arba sociokalbiniu) kraštovaizdžiu). Kalbinė sociokultūrinė mikroaplinka apima viešuosius užrašus ir viešai naudojamus tekstus – nuo gatvių pavadinimų, skelbimų ant stulpų ir užrašų kapinėse iki gatvių įsitaigų pavadinimų, reklamos ir valgiaraščių. Mikroaplinka lietuvinama, nors kartais ir su trikdžiais. Iškalbingas pavyzdys – 1937 m. gruodžio 1 d. „Naujojoje Romuvoje“ kalbininko Antano Salio keliamas klausimas straipsnyje „Kalba ir visuomenė“. Pasigesdamas lietuviškumo viešojoje erdvėje ir įsivaizduodamas tą erdvę matomą ne Lietuvos piliečių akimis, rašo: „Svetimieji dažnai kaip tik iš smulkmenų apie mūsų kultūrą sprendžia. Gana jiems žvilgtelėti į Kauno restorano valgių sąrašus.“³³ Ir nors A. Salys reflektuoja kalbos „lietuviškumo“ problemą pagal to meto ideologinius kalbos diskurso liepinius, bet iš tikrųjų intuityviai siekia didesnių tikslų – lietuviškos aplinkos nacionalinėje valstybėje tvarumo ir tikrumo.

Trečias antrojo lietuviško kalbinio pasaulio savikūros / kūrimo laikotarpio procesas ypač svarbus lituanizuojant valstybę – terminologijos – nacionalinio pasaulio kalbinės savikūros – principų sukūrimas. Tai siejama su filosofo Stasio Šalkauskio darbais „Terminologijos

³² Cituojama pagal: Zabarskaitė, J. Straipsniai apie kalbą „Naujojoje Romuvoje“. *Kalbos kultūra*. 2003, [Sąs.] 76, p. 147–152.

³³ *Ten pat*.

teorija ir lietuviškoji filosofijos terminija“ (1925 m.) ir „Bendroji filosofijos terminija“ (1938 m.) (žr. 4 paveikslą).

S. Šalkauskis sukūrė arba įtvirtino tokius terminus kaip *absoliutizmas*, *subjektyvizmas*, *apriorizmas*, *sintezė*, *protingoji visuomenė*, *organiškoji visuomenė* bei daugelį kitų ir net patį *termino* pavadinimą. Sukurti principai ir terminai tapo pamatu sąvokinei lietuviškai tikrovei ir nutiesė modernaus lietuviško pasaulio kūrimo kelią, kuris savo ruožtu atvėrė erdves moderniai refleksijai ir kritiniam mąstymui.

Išvados

Žiūrint iš valstybės kūrimo perspektyvos, atsiskleidžia kalbos, valstybės (valdžios) ir visuomenės sąveikos procesai, kurie yra būtini besiformuojančiai politinei ir pilietinei sąmonei, kai politiškai susipratusi ir / arba nesusipratusi bendruomenė pavirsta tauta, turinčia savo nacionalinę valstybę. Lietuvos Respublikoje valstybės įkalbinimo / lituanizavimo procesai vyko dviem etapais. Pirmasis buvo susijęs su rašybos ir gramatikos standarto įtvirtinimu ir kalbos mokymo sistemos suformavimu bei lietuviško apčiuopiamo („medžiaginio“, anot Vydūno) pasaulio savikūra, jį įvardijant per lietuviškų žodžių kūrimą bei skolinių keitimą lietuviška leksika. Tai plačiau, nei humanitarinėje literatūroje įprasta manyti, paaiškina lituanizavimo ir kalbos norminimo (bendrinimo, standartizavimo) veiklą, neišskiriant ir jos puristinių kryptių. Lietuvos valstybėje lituanizavimo procesai vyko ne tik pagal nacionalistinę ideologinę logiką, bet ir siejant juos su visiškai pragmatiniais politiniais valstybės įtvirtinimo tikslais. Antrasis lietuviško kalbinio pasaulio savikūros / kūrimo laikotarpis jaunoje valstybėje atskleidžia, kaip lituanizavus politinę ir pilietinę erdvę pirmuoju etapu buvo sprendžiami kiti uždaviniai, iš esmės taip pat valstybiniai: reikia įsitikinti lietuviška tapatybe, įkalbinti tikrovę makro- / mikroapimtimi ir pereiti nuo lietuviško „medžiaginio“ kalbinio pasaulio savikūros į sąmoningą ir valingą modernaus sąvokinio pasaulio kūrimą. Ir tam Lietuvos valdžia skiria ir dėmesio, ir lėšų. Prasideda unikalus judėjimas – didžioji lietuvių visuomenės dalis intensyviai renka žodžius „Lietuvių kalbos

žodynui“. Žodynas, beje, gauna epitetą, kaip ir to meto ideologinis simbolis – kunigaikštis Vytautas – didysis.

Literatūros sąrašas

Buivydienė, V. Lietuvių kalbos mokymas XX a. pradžioje: pirmosios lietuvių kalbos programos ir to laikotarpio vadovėliai. *Naujausi kalbų ir kultūrų tyrimai*. Vilnius, 2012, p. 183–223.

Buivydienė, V. Jonas Jablonskis – Juozo Damijonaičio vadovėlių recenzentas. *Kalbos kultūra*. T. 83 (2010), p. 84–94. Prieiga per internetą: http://www.lki.lt/LKI_LT/images/Periodiniai_leidiniai/Kalbos_kultūra/Straipsniai/083/KK_83_084_094_Buivydiene.pdf

Čižikienė, N. Kalbos mokymas ir mokyklų kalba tarpukario Lietuvių kalbos draugijos veikloje ir „Gimtosios kalbos“ žurnale. *Gimtoji kalba*. 2015, Nr. 9, p. 3–11. Prieiga per internetą: http://www.lkd.flf.vu.lt/pdf/gk_straipsniai/gk_2015_09_cizikiene_gimtoji_kalba_ir_mokyklos.pdf

Dini, P. U. Dar kartą apie lietuvių romėniškosios kilmės teoriją: lingvistinė valakiškojo varianto samprata. *Archivum Lithuanicum*. [T.] 5 (2003), p. 195–206.

Edo, U. *Tobulos kalbos paieškos Europos kultūroje*. Vilnius, 1993.

Klimavičius, J. Lietuvių bendrinė kalba: ribos ir beribiškumas, sistema, norma ir kodifikacija. *Terminologija*. Vilnius, 2002, [t.] 9, p. 7–25. Prieiga per internetą: <http://etalpykla.lituanistikadb.lt/fedora/objects/LT-LDB-0001:J.04~2002~1367181777877/datastreams/DS.002.0.01.ARTIC/content>

Lietuvos vietovardžių žodynas. Vilnius, 2009, t. 1, p. XII–XIX.

Mačiulis, D. Antano Smetonos lituanistikos instituto įkūrimas. *Lituanistika*. 2002, Nr. 2(50), p. 19–38.

Mitkevičienė, A. Sinoniminiai terminai 1918–1940 m. lietuvių literatūros mokslo darbuose. *Lietuvių kalba*. Vilnius, p. 15. Prieiga per internetą: <http://www.lietuviukalba.lt/index.php/lietuviu-kalba/article/view/179/144>

Paulauskienė, A. *Svarbesniosios XX amžiaus lietuvių kalbos gramatikos*. Vilnius, 2015, p. 45–135.

Piročkinas, A. Jonas Jablonskis – naujų žodžių kūrėjas. *Gimtasis žodis*. 2015, Nr. 12, p. 2–6.

Pupkis, A. *Juozas Balčikonis ir didysis „Lietuvių kalbos žodynas“*. Vilnius, 2013.

Smetonienė, I. Kalbos vieta valstybių politikoje: standartinių kalbų susikūrimas. *Parlamento studijos*. Nr. 16 (2014), p. 82–104. Prieiga per internetą: http://www.parlamentostudijos.lt/Nr16/16_kalba_2.htm

Venckienė, J. Trisdešimt šeši Aukso altoriaus maldaknygės leidimai (1885–1907): santykis su bendrinės kalbos raida. *Archivum Lithuanicum*. [T.] 7 (2005), p. 93–122.

Vydūnas. Mūsų kultūros gyvėjimas. *Naujoji Romuva*. 1937, Nr. 46, p. 846–852.

Zabarskaitė, J. Didžiojo Lietuvių kalbos žodyno „Melagių kartoteka“. *Inveniens quaero = Ieškoti, rasti, nenurimti*. Vilnius, 2011, p. 503–517.

Zabarskaitė, J. Požiūris į gimtąją kalbą pirmuosiuose lietuviškuose laikraščiuose : „Tilžės keleivis“ ir „Aušra“. *Lietuvių raštijos istorijos studijos*. T. 1, *Iš spaudos draudimo istorijos*. Vilnius, 2005, p. 63–72.

Zabarskaitė, J. Straipsniai apie kalbą „Naujojoje Romuvoje“. *Kalbos kultūra*. 2003, [Šaš.] 76, p. 147–152.

Elektroniniai šaltiniai

www.lkz.lt – Lietuvių kalbos žodynas (t. I–XX; 1941–2002).

www.lkiis.lki.lt – Lietuvių kalbos išteklių informacinė sistema.

<http://lvvgdb.lki.lt/vietovardziai/Default.aspx?pid=1> – Lietuvos vietovardžių geoinformacinė duomenų bazė.

RELATIONS BETWEEN LANGUAGE, GOVERNMENT AND SOCIETY IN LITHUANIA 1919–1940

JOLANTA ZABARSKAITĖ

Summary

Keywords: linguistic strategy; Lithuanisation; standard language; linguistic world; linguistic cosmology.

The article addresses the issue of how the matters of 'restocking' the Lithuanian language in the young state of Lithuania, the factors that were the most important for the purposes of Lithuanising the country from the social and political point of view. There are two periods of Lithuanian linguistic cosmology in the country that had just recovered its independence that can be identified: the period between 1918 and 1930 and the period between 1930 and 1941. The first period saw the processes of entrenching the standard of writing and grammar in the society and at

school, active Lithuanisation of the Lithuanian world by replacing Slavic and German words with their Lithuanian counterparts and coining new Lithuanian words. During the second period, the process of Lithuanisation was strengthened by setting up specialty education establishment, compiling living language resources, Lithuanising macro- and micro-sociocultural environments, formulating the principles of terminology as a way of national cosmology, as well as designing a general philosophical terminology.

Įteikta 2016 m. spalio 11 d.